

Прізвища Волині, мотивовані назвами кольорів

Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано прізвища Волині, утворені від назв кольорів. Установлено, що серед таких прізвищ переважають деривати від назв найпоширеніших у селянському побуті кольорів: білого, чорного, рудого. У прізвищах-композиціях вони найчастіше пов'язуються з головними, з погляду українців, рисами обличчя (очима й устами), а також іншими частинами тіла людини.

Ключові слова: антропонім, лексична база, назви кольорів, прізвища-композиції.

Лісова Л. А. Фамилии Волини, мотивированные названиями цветов. В статье проанализированы фамилии Волини, производные от названий цветов. Установлено, что среди таких фамилий преобладают дериваты от названий самых распространенных в крестьянском быту цветов: белого, чёрного, рыжего. В фамилиях-композициях они чаще всего связываются с главными, с точки зрения украинцев, чертами лица (глазами и устами), а также другими частями тела человека.

Ключевые слова: антропоним, лексическая база, названия цветов, фамилии-композиции.

Lisova L. A. Surname of Volyn Region Which Are Formed from the Names of Colours. This article is dedicated to the investigation of surnames of Volyn region which are formed from the names of colours. It is proved that such colours as white, black, red are the most popular in surnames-composites. In the surnames-composites they are often connected with the main features of face (eyes and lips) of Ukrainian peasants and with other parts of a human body.

Key words: anthroponym, lexical basis, names of colours, surnames-composites.

Постановка наукової проблеми та її значення. Антропоніми як своєрідний клас лексики кожної мови становлять невід'ємний атрибут мовної системи. Прізвища лінгвально відображають історію культури та ментальності народу, накопичують його матеріальний, культурний, історичний досвід. Без вивчення прізвищ неможливе цілісне дослідження історії нації, матеріальної та духовної культури етносу. Вагоме місце серед спадкових антрополоксем посідають прізвища, мотивовані назвами кольорів, оскільки вони різнобічно та влучно характеризують особу. Як слушно зазначає дослідниця Ю. М. Новикова, “антропонімійна традиція визнає колір як одну з важливих ознак людини. Колір волосся, шкіри чи одягу мимоволі впадає в очі, запам'ятовується і створює смислову основу прізвиська людини” [4, 246].

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Прізвища, які вказують на колір, стали об'єктом наукових студій Ю. К. Редька, П. П. Чучки, М. Л. Худаши, В. Д. Познанської, Ю. М. Новикової (на матеріалі прізвищ м. Донецька), О. В. Цехмистренко (прізвища Черкащини). Але ця група прізвищ Волині досі залишалася поза увагою дослідників. У запропонованій статті проаналізовано прізвища жителів Володимир-Волинського, Горохівського, Іваничівського, Локачинського та Луцького районів.

Мета дослідження полягає в лексико-семантичному аналізі прізвищ Волині, мотивованих назвами кольорів. Вивчення антропонімії регіону доповнить загальне уявлення про природу відапелятивних прізвищ України, їх структуру та семантику. Матеріалом слугували погосподарські книги населених пунктів Володимир-Волинського, Горохівського, Іваничівського, Локачинського та Луцького районів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Серед проаналізованих прізвищ первісно характеризували особу за кольором 472 одиниці. Антропоніми, похідні від назв кольорів, засвідчують особливості зовнішності першопосітців, зокрема, колір обличчя або волосся (*Білень, Білий, Біленький, Рудик, Рудь, Чорненький, Чорний*). На вроду першопосітця вказують прізвища *Білозір, Білосор (Білозоров) < білозір ‘красень, милий’ [7, I, 66], білозір ‘постійний епітет назв білозорих, яснооких людей’ [8, 61]*. Такі іменування особи могли мати дохристиянські корені та функціонувати як язичницькі імена з побажальним та охоронним значенням або як оніми відкомпаративного утворення (пор. *Білик < Біль < Bel(boh), Bel(oslav) [9, 145]*, а також як прізвиська пізнішого походження. Можливі й інші причини називання: *Білан < білан ‘блондин’, ‘назва білого*

вола, собаки', 'білий хліб' [7, I, 64], *Білик* < *білик* 'дворучний різець для очищення шкіри', 'самець білки', 'діал. білий пес, білий гриб' [9, 145], *Бурий* < *бурий* 'сердитий, насуплений' [5, I, 77], *Жовтяк* < *жовтяк* 'від прикм. жовтий', 'бліда, хвороблива людина', 'перезрілий огірок', 'гриб лисичка' [11, 226]. Як слушно зауважує О. В. Цехмистренко, "щодо мотивів первинної номінації прізвиць, які пізніше перетворилися на прізвища, ми можемо робити тільки припущення" [11, 382].

Від дохристиянського імені *Зеленко* постали прізвища *Зеленка*, *Зеленко*, *Зелений*, *Зеленюк*, *Зеленчук*, які також могли вказувати й на відтінок обличчя, пор. чеський апелятив *zelenka* 'бліда людина' [11, 232]. Лексеми *Сірий*, *Сірко*, *Сірук*, окрім прямої вказівки на барву, можуть пов'язуватись із значенням 'собака сірої масті', 'безсоромна людина' [7, IV, 128], а також вказувати на неможливість, бідність (пор. укр. *сірома*).

Лексеми *Білобойка*, *Чорнорай*, *Чорноклим* утворилися внаслідок поєднання прикметника на позначення кольору з іменем (*Бой(еслав)*, *Клим*, *Райко* [11, 477]), вносячи додаткову характеристику. Так, лексеми білий, світлий мали позитивне маркування, чорний, імовірно, – негативне, хоча можлива мотивація і безпосередньо за кольором волосся, відтінком шкіри тощо. Про можливість такого емотивного значення стосовно прізвища *Світлоіван* стверджує Ю. М. Новикова: "...воно може вказувати не тільки на колір волосся чи шкіри чоловіка на ймення Іван, а й на його високодуховне життя" [4, 247]. Найвнє в наших матеріалах прізвище *Полян* можна кваліфікувати як утворене від імені *Ян* та прикметника *половий* 'русявий, білявий' [3, IV, 496], лексема *Караван*, на думку П. П. Чучки, утворилася від поєднання тюркського слова *kara* 'чорний' та імені *Іван* і семантично тотожна антропоніму *Чорнойван*. Прізвища *Білодід*, *Сіробаба* первісно могли вказувати на сивочолу людину похилого віку або на носіїв дохристиянських імен *Дід*, *Баба*, співвідносних із відповідними апелятивами.

Трапляються лексеми композитної будови або похідні від композитів, які містять вказівку на об'єкт характеристики, на найпомітнішу рису особи. Серед таких компонентів у структурі прізвищ Волині частотні лексеми *борода* (*Білобородов*, *Білобородько*), *брова* (*Білобровець*, *Чорнобровець*), *нога* (*Білонога*, *Білоножка*), *груди* (*Білогруд*), *губи* (*Синегуб*). Прізвища *Біловус*, *Білоус* (*Білоусов*), *Черноус*, *Черноуско*, *Черноуський* первісно характеризували особу за кольором *вусів*, на колір *очей* вказували антропоніми *Білоокий*, *Синеок*, *Синеокий*, *Синьоокий*, *Чорноокий*. Менш активні при творенні таких композитних іменувань особи лексеми *ухо* (*Черноух*, *Черноушко*), *голова* (*Білоголов*), а також згрубіле *писок* (*Чернописький*).

Семантика кольору наявна й у першій частині відкомпонітованих неособових онімів, мотивованих назвами тварин: *Біловол*, *Біловолов*, *Білоконь*, *Білокоровиця*, *Чорновіл*, *Чернокоза*, а також у структурі лексем на позначення тварин: *Жовтобрух*, *Жовтобрюх* < *жовтобрюх* '1. Велика неотруйна змія з жовтим черевом, жовточеревий полоз; 2. Маленька із жовтим черевцем пташечка ряду горобцеподібні' [8, 304], *Краснопера* < *краснопера* 'річкова риба родини коропові, що має червонясті плавці' [8, 954]. На частини тіла тварини вказують прізвища *Білокрилець*, *Білохвіст*, *Білокопитов*, *Сиволап*, *Сиволапов*, *Черномордов*, *Чорноморд*.

Значну групу становлять прізвища, що засвідчують особливості одягу першонові, зокрема його колір. Серед частин одягу, які найбільше впадали в очі, *шапка* (*Білошапка*), *пояс* (*Чернопас*, *Чорнопас*), *штани* (*Сіроштан*, *Черноштан*, *Чорноштан*). Поодинокими утвореннями представлені прізвища композитної будови, в яких поєднуються основи із семантикою кольору та назви професій чи роду занять. До цієї групи належать антрополоксеми *Білоковаленко*, *Чорнокнижний*. Останнє прізвище первісно мало значення 'той, хто займається чорнокнижництвом, чаклун' [8, 964]. Антропоніми *Чернобай*, *Чорнобай* виникли внаслідок поєднання основ *чорн-* і *баяти* 'говорити' і могли мати значення 'особа, яка говорить щось погане, чорноротий'.

Найактивніші лексеми-кольороназви *білий* (*Білик*, *Білич*, *Білітук*, *Біліченко*, *Біляев* – 34 % прізвищ), *чорний* (*Черненко*, *Черниш*, *Чернищенко*, *Чернишов*, *Черній*, *Чернюк*, *Черняк*, *Черняцук*, *Чорненький*, *Чорний* – 26 %), *зелений* (*Зеленко*, *Зеленчук*, *Зеленько* – 10 %), *рудий* (*Руденко*, *Рудий*, *Рудик*, *Рудусь*, *Рудчик*, *Рудюк*, *Рудь* – 7 %). Прізвища, похідні від назв інших кольорів, представлені поодинокими утвореннями: *Булан* < *буланий* 'світло-рудий' [2, 66], *Глень*, *Гленюк*, *Глинюк* < *глина* 'тільки глина білого кольору' [1, I, 91], *Гнідець* < *гнідий* 'темно-коричневий' [2, 186], *Жовтяк*, *Мерега* < *мерегий* 'бурий з темними смугами' [3, III, 536], *Половчук* < *половий* 'кольору спілого жита, пшеничний, блідо-жовтий' [3, IV, 496], *Ревта* < *ревта* 'червоний' [10, 480], *Рижук*, *Роцин* < рум. *goș*

‘червоний’ [10, 491], *Серий, Сізов, Сірий, Синяков, Смага* < *смага* ‘коричневий колір шкіри від дії сонячних променів або вітру’ [3, V, 314], *Срібний* < *срібний* ‘сивий, із сивиною’ [2, 1380].

Висновок. Отже, прізвища, мотивовані назвами кольорів, становлять вагому частку антропонімікону Волині. Аналіз виявив, що найбільш активні в процесі їх творення лексеми на позначення білого, чорного, зеленого, рудого, сірого кольорів, які характеризують особу переважно за зовнішністю (колір обличчя, волосся, одягу), хоча трапляються основи, що містять вказівку на вдачу, поведінку, достаток, професію, а також на особове ім’я, тобто охоплюють усі найважливіші групи лексем, які слугували основами для творення прізвищ.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : понад 14 000 лексем : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1–2.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 тис. слів / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, 2002. – 1440 с.
3. Етимологічний словник української мови / [уклад. : Р. В. Болдирев та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982–2005. – Т. 1–5.
4. Новикова Ю. М. Прізвища з семантикою кольору (на матеріалі антропонімії м. Донецька) / Ю. М. Новикова // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 14 / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 246–250.
5. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : [б. в.], 1984.
6. Познанська В. Д. Лексика на позначення фізичних і психічних рис людини як основа для творення українських прізвищ / В. Д. Познанська // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 10 / уклад. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – С. 161–168.
7. Словарь української мови / упорядкув. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К. : [б. в.], 1907–1909. – Т. 1–4.
8. Сучасний тлумачний словник сучасної української мови : 65 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД “Школа”, 2006. – 1008 с.
9. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початок XIX століття (з етимологічним словником) : монографія / І. Д. Фаріон. – Л. : Літопис, 2001. – 372 с.
10. Цехмистренко О. В. Антропоніми, мотивовані назвами кольорів (на прикладі говірок Черкащини) / О. В. Цехмистренко // *Studia Slovakistica*. – Вип. 8. Ювілей / [упоряд. і відп. ред. : С. Пахомова, Я. Джоганик]. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2008. – С. 379–384.
11. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : іст.-етимологічний слов. : понад 11 500 прізвищ / П. П. Чучка. – Л. : Світ, 2005. – 704 с.

Статтю подано до редколегії
20.12.2010 р.